

POLACY WŚRÓD MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH WSPÓŁCZESNEJ UKRAINY

Upadek Związku Radzieckiego i bloku jego satelitów niczym otwarcie puszeki Pandory spowodował, że unaocznily się problemy światowej geopolityki i globalnej gospodarki. Konieczność uregulowania stosunków i wypracowania nowego układu sił między państwami, które w wyniku wydarzeń Jesieni Ludów odzyskały suwerenność, zmusiła również do określenia na nowo relacji między „nowymi” większościami a mniejszościami narodowymi. Na Ukrainie oznacza to przede wszystkim ochronę interesów większości ukraińskiej oraz drażliwą kwestię dominującej w czasach radzieckich mniejszości rosyjskiej. Czasy pierestrojki pozwoliły nie tylko Ukraińcom, lecz także pozostałym narodom i narodowościom byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich na ponowne odkrycie swojej zbiorowej tożsamości. Część badaczy zajmujących się stosunkami etnicznymi z perspektywy blisko ćwierćwiecza określiło już to zjawisko mianem „etnopolitycznego renesansu”¹.

Wskutek ogłoszenia niepodległości 24 sierpnia 1991 roku Ukraina dołączyła do grona niezależnych i suwerennych państw świata. Akt ten oznaczał, że ludność byłej Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej wzięła na siebie odpowiedzialność za budowanie nowego organizmu państwowego, który wypełni wszystkie funkcje, jakie stawia przed współczesnym państwem przełom XX i XXI stulecia. Do zadań tych z całą pewnością należy zaliczyć politykę państwa wobec mniejszości narodowych, szczególnie, że zawsze stanowiły one znaczący procent mieszkańców dzisiejszej Ukrainy.

¹ W. Makar, *Mniejszości narodowe we współczesnej Ukrainie*, [w:] B. Halczak (red.), *Mniejszości Narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu*, Zielona Góra 2006, s. 218.

LUDNOŚĆ UKRAINY I JEJ MNIEJSZOŚCI NARODOWE

Według spisu ludności z 2001 roku Ukrainę zamieszkiwało 48,5 miliona ludzi, z czego ok. 22,2% stanowili przedstawiciele mniejszości narodowych i etnicznych. Skład etniczny przedstawiał się następująco: Ukraińcy (37 541,7 tys., 77,5%), Rosjanie (8 334,1 tys., 17,2 %), Białorusini (275,8 tys., 0,6%), Mołdawianie (258,6 tys., 0,5%), Tatarzy Krymscy (248,2 tys., 0,5%), Bułgarzy (204,6 tys., 0,4%) Węgrzy (156,6 tys., 0,3%), Rumuni (151 tys., 0,3%) Polacy (144,1 tys., 0,3%), Żydzi (103,6 tys., 0,2 %), inne narodowości (519,3 tys., 2,2 %)². Tak duża liczba mniejszości narodowych wśród obywateli Ukrainy oznacza, że można ją określić jako państwo wielonarodowe z dominującym e t n o s e m ukraińskim³.

Na podstawie danych z wyżej wspomnianego spisu badacze szacują, że liczba odrębnych grup narodowych i etnicznych waha się od 110 (Ihor Zin'ko) do 130 (Witalij Makar).

PROBLEMY Z DEFINICJĄ MNIEJSZOŚCI NARODOWEJ

Wspomniane wyżej rozbieżności związane są z problemem dotyczącym definiowania mniejszości narodowej. Na Ukrainie – w przeciwieństwie do pozostałych europejskich państw wielonarodowych – terminem tym określa się wszystkie grupy etniczne inne niż ukraińska⁴. Ustawa *O mniejszościach etnicznych na Ukrainie* w art. 3 wskazuje, że „do mniejszości narodowych należą grupy obywateli Ukrainy, którzy nie są Ukraińcami z pochodzenia, wykazują poczucie świadomości narodowej i wspólnoty między sobą”⁵. Przedstawiony podział ma charakter dychotomiczny, jednak nie uwzględnia specyfiki dzisiejszych stosunków narodowościowych na Ukrainie. Jest raczej wyrazem kompromisu, który miał za zadanie pokazać w szczególności opinii międzynarodowej, że mimo krótkiej państwowości ukraińskiej jej budowa będzie zmierzać w kierunku umacniania demokracji i praw człowieka⁶.

Definicja zawarta w ustawie była wielokrotnie krytykowana, ponieważ każe ona twierdzić, że relacje międzyetniczne można sprowadzić do dwóch stron:

² I. Zin'ko, *Polityka etniczna i narodowa Ukrainy*, [w:] R. Szwed (red.), *Dylematy tożsamości zbiorowych. Przyczynek do rozważań nad tożsamością ukraińską, polską i europejską*, Lublin 2007, s. 187.

³ Tamże, s. 186.

⁴ W. Makar, dz. cyt., s. 217 i nast.

⁵ *Закон України про національні меншини в Україні*, <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> (dostęp: 12.12.2009).

⁶ V. Yevtoukh, *National minorities in Ukraine: status, rights, prospects*, [w:] *Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989*, Warszawa 1998, s. 330.

Ukraińców i nie-Ukraińców. Jak zauważa Witalij Makar, strukturę etniczną społeczeństwa ukraińskiego budują co najmniej trzy grupy. Pierwszą z nich jest dominiujący etnos ukraiński, następnie – mniejszości narodowe, a ostatnią stanowią grupy etniczne, których przynależność jest trudna do określenia, m.in.: Gagauzi, Karaimi, Tatarzy krymscy⁷. Sprawa definicji okazuje się jeszcze bardziej kluczowa i skomplikowana, jeśli weźmie się pod uwagę, że żywiol ukraiński sam w sobie nie jest całkowicie jednorodny. Spis z 2001 roku pokazał, że 32,4 tys. obywateli uznawanych za Ukraińców nie określa się tym mianem. Wśród nich byli Huculi (21,4 tys.), Rusini (10,1 tys.), Łemkowie (672), Bojkowie (131), Litwini z ukraińską samoświadomością (22), Poleszacy (9)⁸. Na Ukrainie temat odrębności niektórych grup etnograficznych, na przykład zamieszkujących Zakarpacie Rusinów, wywołuje dużo emocji. Rusini zakarpaccy byli przez pewien czas odłączeni od głównego nurtu formowania się narodu ukraińskiego, ale podejmowali próby zakładania własnych struktur państwowych, czego dowodem jest proklamowanie niepodległości Karpato-Ukrainy w 1939 roku. O pewną samodzielność etnograficzną ubiegają się również Poleszacy (ukr. *полицьуки*) z północnych rejonów Obwodów Wołyńskiego, Rówieńskiego i Żytomierskiego⁹.

Innym problemem związanym z ustawową definicją pojęcia mniejszości narodowej jest fakt, że stosunkowo słabo zakreśla ona różnice między mniejszością etniczną i narodową a imigrantami, co wprowadza duże trudności w określeniu statusu Rosjan, którzy przybyli na Ukrainę w czasach radzieckich, szczególnie pod koniec istnienia ZSRR. Ich obecność w Autonomicznej Republice Krymu, gdzie obecnie stanowią oni większość, jeszcze na początku XX wieku była zaledwie symboliczna i nasiliła się po deportowaniu Tatarów krymskich przez Józefa Stalina. Do dzisiaj trwają spory, czy jest to wystarczający okres, by „zasiedzieć” tytuł rdzennej ludności, czy też Rosjanie powinni być traktowani raczej jako imigranci. Według Wołodomyra Jewtucha kryteria rozstrzygające winny stanowić liczebność grupy oraz czas zamieszkiwania na terytorium Ukrainy¹⁰.

MNIEJSZOŚĆ POLSKA – HISTORIA, LICZEBNOŚĆ I ROZMIESZCZENIE

Obecność Polaków na ziemiach ukraińskich zaczęła zaznaczać się stopniowo od XIV wieku, kiedy staraniem króla Kazimierza Wielkiego przyłączono w 1349 roku do Królestwa Polskiego Księstwo Halicko-Wołyńskie¹¹. W następnych wie-

⁷ W. Makar, dz. cyt., s. 218.

⁸ *Всеукраїнський перепис населення 2001*, <http://www.ukrcensus.gov.ua> (dostęp: 12.12.2009).

⁹ I. Zin'ko, dz. cyt., s. 188.

¹⁰ Por. W. Makar, dz. cyt., s. 218.

¹¹ V. Yevtoukh, dz. cyt., s. 324.

kach polska kolonizacja tego obszaru przybierała na sile, szczególnie od XVII do pierwszej połowy XIX stulecia, kiedy na prawobrzeżną Ukrainę przybywało z Polski tysiące chłopów, uciekających przed uciskiem pańszczyźnianym. Na skutek szeregu unii między Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim żywioł ruski stał się znaczącą częścią społeczeństwa Rzeczypospolitej wielu narodów. Miejscowa szlachta ruska, pragnąc zrównać swój status z ekonomicznie i politycznie silniejszą szlachtą polską, stopniowo ulegała masowej polonizacji, co wiązało się również z licznymi konwersjami na katolicyzm¹². W dwudziestoleciu międzywojennym polityka II Rzeczypospolitej prowadziła do promowania polskiego osadnictwa na Kresach Wschodnich. Po II wojnie światowej w wyniku akcji repatriacyjnej 810,4 tys. Polaków (91,6% całej mniejszości) z ziem zachodniej Ukrainy było zmuszonych opuścić swe domy i przenieść się do przesuniętej na zachód ojczyzny¹³.

Jak już wyżej wspomniano, liczebność mniejszości polskiej na Ukrainie według spisu z 2001 roku wynosi 144,1 tys. Rozmieszczenie przestrzenne przedstawia się następująco: obwód żytomierski (49,0 tys.), chmielnicki (23 tys.), lwowski (18,9 tys.), m. Kijów (6,9 tys.), tarnopolski (3,8 tys.), winnicki (3,7 tys.), iwano-frankowski (2,8 tys.), rówieński (2,0 tys.), pozostałe obwody (34 tys.)¹⁴.

Mniejszość polska w stosunku do pozostałych wykazuje wiele cech wspólnych, jeśli chodzi o strukturę demograficzną. Niemniej istotnym elementem ją wyróżniającym jest wiek populacji. W grupie wiekowej powyżej 60 lat znajduje się ok. 31,1% ukraińskich Polaków, natomiast w grupie 15–44 lata odpowiednio 35% ogółu. Proporcja dzieci poniżej jednego roku jest najmniejsza i wynosi zaledwie 1,5%. Podobną sytuację demograficzną można zaobserwować w przypadku mniejszości żydowskiej¹⁵. Przedstawione dane obrazują postępujące starzenie się społeczności polskiej na Ukrainie, co przekreśla szanse na jej odrodzenie i w przyszłości doprowadzi zapewne do tego, że zacznie się ona gwałtownie kurczyć. Zagrożeniem dla Polaków oprócz spadku liczby urodzeń, który jest powszechny dla całej Ukrainy¹⁶, jest również fakt, że stanowiące większość osoby w młodym wieku są bardziej podatne na asymilację – w szczególności językową – m.in. przez zawieranie mieszanych małżeństw. Według ostatniego spisu Polacy za swój język ojczysty uważali: język ukraiński (71%), język rosyjski (15,6%), język polski (12,9%),

¹² P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa 1994, s. 17.

¹³ V. Yevtoukh, dz. cyt., s. 324.

¹⁴ P. Eberhardt, *Polacy na Ukrainie. Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej według ostatnich spisów powszechnych*, „Świat Polonii”, witryna internetowa stowarzyszenia „Wspólnota Polska”, <http://www.wspolnota-polska.org.pl/index.php?id=pwko02> (dostęp: 12.12.2009).

¹⁵ V. Yevtoukh, dz. cyt., s. 326.

¹⁶ Pod względem wskaźnika urodzeń Ukraina zajmuje odległe 207. miejsce na świecie. Szacuje się, że w roku 2008 wyniesie on 9,55 urodzeń na 1000 mieszkańców. Natomiast przyrost naturalny ma wynieść – 0,651%. Por. CIA – *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/up.html#People> (dostęp: 12.12.2009).

inny (0,5%)¹⁷. Polonia ukraińska jest wyjątkiem, jeśli chodzi o tak zdecydowane deklarowanie języka ukraińskiego jako ojczystego. Jest to znacznie więcej niż w przypadku następnych w kolejności Słowaków (32,7%) i Czechów (30,7%), natomiast w pozostałych mniejszościach odsetek ten nie przekracza 12,8%¹⁸. Analiza tych danych statystycznych może prowadzić do wniosku, że mniejszość polska ulega stopniowej ukraińzacji. Częściowo potwierdza to spis z 2001 roku, który pokazuje, że od ostatniego cenzusu w 1989 roku liczba osób deklarujących narodowość polską zmniejszyła się o 74,9 tys.¹⁹

PRZYCZYNY SPADKU LICZEBNOŚCI POLAKÓW NA UKRAINIE W LATACH 1989–2001

Przyczyny tego spadku są złożone i nie do końca wyjaśnione. Jak już zaznaczono, upadek ZSRR i ogłoszenie niepodległości przez Ukrainę doprowadziło do „etnicznego odrodzenia” zarówno wśród narodu ukraińskiego, jak i wśród mniejszości narodowych. Uwolnione od ograniczeń narzuconych przez realia totalitarnego państwa mniejszości zaczęły zakładać organizacje kulturalne i oświatowe. Przemiany te nie ominęły również ukraińskiej Polonii, która rozpoczęła działania zmierzające do obrony swoich interesów. Uzyskana wolność sumienia i wyznania doprowadziła do zwiększenia aktywności religijnej i podejmowania prób rewindykacji utraconych wcześniej kościołów rzymskokatolickich. Jak pisze Piotr Eberhardt: „znamiennym wydarzeniem był pierwszy walny Kongres Polaków Ukrainy”²⁰. Te pozytywne symptomy ożywienia narodowego nie zatrzymały tendencji spadkowych liczebności Polaków na Ukrainie. Można przypuszczać, że miało to związek z problemami gospodarczymi młodego państwa ukraińskiego w czasie transformacji. Szalejąca inflacja, spadek produkcji i postępująca pauperyzacja dotknęły szczególnie zazwyczaj biedną ludność polską²¹. W takich warunkach troska o pielęgnowanie języka ojczystego i kultury narodowej ustępuje pola zaspokajaniu podstawowych potrzeb zabezpieczających codzienną egzystencję.

Jednym z filarów, na którym wspierała się tożsamość etniczna Polaków na Ukrainie, był i jest Kościół katolicki. W powszechnej stereotypowej opinii na Wschodzie katolicyzm obrządku rzymskiego był religią Polaków. Wykorzystywanie w liturgii języka polskiego pozwalało na podkreślanie odrębności etnicznej i miało doniosłe znaczenie w zachowaniu biegleści w posługiwaniu się nim.

¹⁷ I. Zin'ko, dz. cyt., s. 192.

¹⁸ V. Yevtoukh, dz. cyt., s. 327.

¹⁹ I. Zin'ko, dz. cyt., s. 187.

²⁰ P. Eberhardt, *Polacy na Ukrainie. Liczebność i rozmieszczenie...*, dz. cyt.

²¹ Tamże.

W niepodległej Ukrainie jednak nasiliły się procesy ukrainizacji Kościoła katolickiego. Jak pisze Walenty Baluk: „oficjalnie hierarchia rzymskokatolicka zajęła stanowisko bardziej powszechnego używania języka państwowego w liturgii kościoła, co w pierwszej połowie lat 90. spowodowało pewne niezadowolenie wśród starszej części wiernych, traktujących język polski, jako pewnego rodzaju *sacrum*”²². Proponowane przez duchownych i wiernych rozwiązania tego problemu idą w kierunku równouprawnienia języków. Niemniej jakiegokolwiek ograniczanie znającym w większości język ukraiński Polakom kontaktu z ojczystą mową na pewno wzmocni w niedalekiej przyszłości tendencje asymilacyjne.

Pomimo tych mało optymistycznych tendencji na uwagę zasługuje fakt, że Polacy na Ukrainie mają bardzo dobrze rozwinięte poczucie własnej odrębności, co potwierdzają badania przeprowadzone wśród mieszkańców Ukrainy przez Instytut Socjologii Polskiej Akademii Nauk w 1993 roku. Rezultaty sondy wykazały, że 74 Polaków na 100 zadeklarowało ukształtowane poczucie tożsamości narodowej, przy czym w przypadku Ukraińców liczba ta wyniosła zaledwie 56, a Rosjan – 52. Pozytywny stosunek do państwa ukraińskiego zadeklarowało 56 Polaków i tylko 51 Ukraińców oraz 40 Rosjan. Zainteresowanych budowaniem społeczeństwa obywatelskiego było 37 Polaków, 31 Ukraińców i 28 Rosjan²³. Wydaje się, że po 18 latach niepodległości w obliczu okrzepnięcia struktur państwowych Ukrainy i nieustannego wzmacniania się tożsamości narodowej Ukraińców wyniki powyższego sondażu uległy częściowej dezaktualizacji. W szczególności jeśli weźmie się pod uwagę obywatelskie nieposłuszeństwo podczas wydarzeń określanych mianem Pomarańczowej Rewolucji. Wzmacniająca się pozycja narodu bądź co bądź dominującego z racji rzeczy prowadzi do dezintegracji grup mniejszościowych.

Z perspektywy już 18 lat niepodległości Ukrainy należy odnotować, że towarzyszącej transformacji odrodzenie etniczne Ukraińców nie nabrało cech ekspansywnego nacjonalizmu. Stopniowe demontowanie rosyjskiej (carskiej i radzieckiej) dominacji na drodze prawnej pozwoliło uniknąć za wschodnią granicą Polski tragicznych zdarzeń, do jakich doszło podczas wojen narodowościowych na Bałkanach. Mimo istnienia do dzisiaj sił odśrodkowych w różnych regionach Ukrainy – od Zakarpacia, przez Krym do Donbasu – ustawodawstwo i postępowanie władz pozwala na ich niwelowanie. Ukazuje to, jak bardzo Ukraina oddaliła się od modelu *e t n o p o l i t y k i* prowadzonej w ZSRR – „więzieniu narodów”. Mimo to problematyka mniejszości narodowych przez długi czas będzie jeszcze poruszana w kontaktach Ukrainy z jej sąsiadami. Tym bardziej, że w ostatnim czasie szereg krajów regionu Europy Środkowo-Wschodniej wprowadziło dodatkowe

²² W. Baluk, *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002, s. 32.

²³ W. Baluk, *Grupy etniczne Ukrainy w procesie przemian ustrojowych*, [w:] J. Albin, J. M. Kupczak (red.), *Z badań nad problematyką narodowościową państw Europy Środkowej i Wschodniej*, Wrocław 1998, s. 101.

uprawnienia dla członków swoich narodów mieszkających poza granicami ojczyzny. Za przykład niech posłuży tu zamieszanie, które towarzyszyło wprowadzaniu „Legitymacji węgierskiej” czy „Karty Polaka”. Działania takie stanowią wyzwanie dla polityki wobec mniejszości narodowych również na Ukrainie.

„Zagraniczni” Polacy, Węgrzy czy Rumuni mają tym samym możliwość otrzymania de facto uprawnień podobnych do podwójnego obywatelstwa, co nieproporcjonalnie uprzywilejowuje ich w stosunku do pozostałych współobywateli. Taka polityka z pewnością doprowadzi do napięć między Ukraińcami i Polsnią ukraińską oraz spowoduje, że będzie ona postrzegana jako element niepewny, którego lojalność wobec kraju zamieszkania jest wątpliwa. „Karta Polaka” daje szansę młodym i mobilnym Polakom z krajów postradzieckich m.in. na edukację w historycznej ojczyźnie, jednak jest to korzyść tylko pozorna, ponieważ dopiero praktyka pokaże, czy po studiach zechcą oni powrócić w swoje rodzinne strony. Tym samym Polska za pomocą „drenażu mózgów” (ang. *brain drain*) pozbawia Ukrainę przedsiębiorczych obywateli, którzy mogliby pracować z pożytkiem dla swoich społeczności narodowych. Na skutek takich działań mniejszość polska na Ukrainie skazana będzie na demograficzne starzenie się i stopniową degradację pozycji społecznej²⁴. Problem ten ukazuje, jak bardzo polska polityka względem Polonii nie tylko na Ukrainie, lecz również na całym obszarze byłego ZSRR jest sprzeczna i niespójna. Z jednej strony za pomocą programu repatriacji próbuje się umożliwić powrót do ojczyzny Polakom, którzy z uwagi na deportacje znaleźli się tysiące kilometrów od ojczyzny; z drugiej jednak strony można odnieść mylne wrażenie, że „Karta Polaka” pozwoli na zachowanie obecności żywiołu polskiego na byłych Kresach Wschodnich²⁵. Odpowiedź na pytanie, którą drogą podąży Polska, będzie miała fundamentalne znaczenie dla polityki wobec mniejszości narodowych na Ukrainie, szczególnie w kontekście jej aspiracji do integracji ze strukturami euroatlantyckimi.

²⁴ I. Zin'ko, dz. cyt., s. 194 i nast.

²⁵ Z wypowiedzi konsula generalnego Republiki Węgierskiej dr. László Marka Szuberta podczas konferencji *Karta Polaka, kartą marzeń?* zorganizowanej 8 maja 2008 roku przez Koło Naukowe Prawa Krajów WNP Wydziału Prawa i Administracji UW.